

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 5
(18738)

2016 чылдың
январь 21
четверг

Садар өртээ хостуг

http://shyn.ru
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАРГА ТУРАСКААЛ

Кызыл хоорайның мэ-
ри Владислав Ховалыг болгаш
найысылалдың Төлээлекчилер
хуралының даргазы Дина Оюн
Россияның сураглыг чурукчу-
скульптору Константин Зиничини
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-
оолга таныштырганнар.

Константин Зинич Краснояр-
скиде бодунуң мастерскаясында
тураскаалдар кылып белеткеп турар.
Ол ажилының хоолгаларын болгаш
төлөвилелдерин ап алган келген
болгаш чагыкчының кандыг күзелдиин
дыңнап алырынга беленип чугаалаан.
Республика Баштыңы Шолбан
Кара-оол чурукчуга өөрүп четтирге-
нин илереткен болгаш бодунуң бо-
далдарын илереткен. Бистиң скульп-
туравыстың чүгле төөгүнүң үезин
көргүзөр эвес, амгы хүнге идиглиг
бооп, өгбелеривистиң чүткүлүн, үүлө-
херектерин, сергек сагыш-сеткилин,
чоргааралын көөр арганы биске бээр
ужурлуг дээрзин демдеглээн.

Тураскаалга амыдыралчы күш
төөгү болгаш келир салгалдың

тура-соруу сиңген турар ужурлуг дээр-
зи-биле К.Зинич чөлшээрешкен. Чаа
дөзевилелди чоокку үеде көргүзөрүн
аалчы аазаан. Тураскаалды кылып,
белеткеп турар үеде ону тургузар
девискээрниң онзагай талазын бол-
гаш хемчээлин барымдаалаар херек
дээрзин дугурушканнар.

Ындыг тураскаалды белеткээ-
ринин болгаш ону Эки турачылар ку-
думчузунга тургузарының дугайында
шиитпирни 2015 чылдың сентябрь
1-де, Ада-чурттун Улуг дайынынче
Тыва Арат Республиканың эки тура-
чыларының фронтуже айттанган хүнү
1943 чылдың сентябрь 1-ге турска-
кааткан төөгүлүг хүнде хүлээп алган.
Ынчан тураскаалдың дажын салган.

72 чыл бурунгаар эрткен чүс чыл-
дың эң хан төгүүшкүнүг дайынынче
Тывадан эки тура эскадроннун 206
дайынчызы айттанган. 2015 чылда —
Улуг Тиилелгениң 70 чылын байырлап
турар үеде Тываның Баштыңы Шолбан
Кара-оол Тыва Арат Республиканың
эки турачыларының төөгүлүг турска-
каалының болгаш ат-алдарының

хүнүн тургускан.

Тыва аъттыг шериглер корпус-
тун кезектери-биле кады Барыын
Украинаның чурттакчылыг 80 хоорай-
ларын болгаш суурларын хосташкан.
Кадыг-дошкун тулчуушкуннарга 206
аъттыг шериглерниң 64-ү өлүрткен,
45 кижиге госпитальдарже кирген, эки
турачы 97 тыва дайынчы чуртунче
чанып келген.

Константин Зинич — чурукчу-
скульптор кижиге. 1993-1998 чыл-
дарда Россияның уран чүүл
академиязының чогадыкчы мас-
терскаяларынга ажилдап турган.
Оон сураглыг ажилдары: сибирьжи
дайынчыларга Волокалам оруунда
тураскаал (Москва), «Адам биле
Ева» деп скульпторлук композиция
(Красноярск), В.П. Астафьевке ту-
раскаал (Енисейск), М.С. Годенкога
болгаш Игнатий Рождественскийге
мемориал самбыралар.

ТР-ниң Чазаның парлалга
албаны.

Виталий ШАЙФУЛИННИҢ
тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва дыл хүнүнүң дугайында

Тыва дылды Тыва Республиканың күрүне
дылы болгаш тыва чоннун культура болгаш са-
гыш-сеткил салгалының чарылбас кезээ кылдыр
камгалаар, деткиир болгаш сайзырадыр сорулга-
биле доктаадырым болза:

1. Тыва дылдың хүнүн доктаадып тургузар
болгаш ону чыл санында ноябрь 1-де демдеглээр.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг
болуп кирер.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2016 чылдың январь 18
№11

«ПОР-БАЖЫҢ» — ОНЗА ҮНЕЛИГ ШИВЭЭ

Республиканың эрге-чагыргаларының
чагыын езугаар Тывада бурунгу уйгур шивээ
«Пор-Бажыңның» — Тере-Хөл деп хөлдүн ор-
тузунда ортулукта турар ортаакы вектерниң
тураскаалының төөгү-культура экспертиза-
зын кылган.

Шивээге онза үнелиг объект деп эрге-байдал-
ды тыпсырын бадыткаары-биле ол экспертизаны
кылып чоруткан. Ол сорулга күүсеттинер болза,
оон камгалалының болгаш учедунуң дээди ка-
тегориязынга санаттынар, күрүне деткимчезин
алырының онза хевиринге хамааржыр болгаш
Россияның чоннарының культура салгалының
онза үнелиг объектилеринин күрүне даңзызынга
кирер.

«Пор-Бажыңның» экспертизаны РФ-тиң Куль-
тура яамызының 333 эксперттеринин бирээзи
кылган. Ажыл-чорудулганың ол хевирин кылыр
эргелиг кижиге Россияның Д.С. Лихачев аттыг Куль-
тура болгаш бойдус салгалының эртем-шинчилел
институдунуң ажилдакчызы, төөгү эртемнеринин
кандидады Сергей Гусев болган. Оон үндүрген
түннелин езугаар «бурунгу уйгур тудуг Пор-Бажың
Россия Федерациязының чоннарының культура
салгалының онза үнелиг объектилеринин санын-
га болгаш бүгү-делегейиниң культура болгаш бой-
дус салгалының баш удур тургускан даңзызынга
кииреринин бүгү негелделеринге дүгжүп турар».

«Пор-Бажың шивээзи — бурунгу уйгур культу-
раның Россияның девискээринде ховар дээн
тураскаалдарының бирээзи. Шивээниң бузунду-
ларын эрткен чүс чылдың мурнунда чүс чылда-
ла тыпкан. XX чүс чылдың ортаа үезинде ол
тураскаалды өөренир талазы-биле эң баштайгы
археологтук экспедиция чорудуп, ону чүгле 5 чыл
дургузунда шинчилээн. Ортаакы вектин ол тудуун
казар ажылды Тыва чурттуг, ынчан Россияның
ОБЯ-зын баштап турган Сергей Шойгунуң сана-
лы-биле чүгле 2007 чылда эгелээн.

Улуг хемчээлдиг, технологтуг чедишкиннер
ажыглаар эртем төлөвилели апарган ол архео-
логтук экспедицияга делегейиниң аңгы-аңгы чурт-
тарының специалистери болгаш эки турачылары
киришкен. 2007 чылдың август 13-те Пор-Бажыңга
Россияның Президентизи Владимир Путин
болгаш Монаконуң удуртукчузу Альбер II кээп
чораан. Ол төлөвилелди боттандыраары-биле
«Пор-Бажың шивээзи» деп культура фондузу
тургустунган.

gov.tuva.ru-дан.

Чагыдылга — 2016

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2016 чылдың «Шын» солунуң чагыдылгасы Тываның бүгү
почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киос-
килеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республика-
ның ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувус-
ту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	432,96	865,92	1731,84
31730 — организацияларга	462,96	925,92	1851,84
11530 — пенсионерлерге болгаш инвалидтерге	370,20	740,40	1480,80

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың девискээринде сооктуң күштөлип турарының ужуң онза байдалдарның тыптырын чайладыр талазы-биле немелде хемчеглерниң дугайында

2016 чылдың январь 18 № 14-р Кызыл хоорай

1994 чылдың декабрь 21-де «Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни бойдус болгаш технокенниг хевирлиг онза байдалдардан камгалаарының дугайында» №68-ФХ Федералдыг хоойлуга дүүштүр база ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдарның тыптыр чоруун чайладыр сорулга-биле болгаш Тыва Республиканың девискээринге даштыкы агаарның температуразының чавызаар чылдагааны-биле агаар-бойдустуң сооп болуру-биле холбаштыр:

1. Россия Федерациязының Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдустуң айыыл-халаптарын чайладыр талазы-биле яамызының Тыва Республикада Кол эргелелинге, Тыва Республиканың Хамааты камгалал, чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан чайладыр болгаш сугларга камгалаар талазы-биле агентилелинге сүмелээри болза:

камгалал, өртке удур бөлүктөргө болгаш тускай техниканың айыыл-халап болгаш онза байдалдар болган черлерге үнеринге, оң уруктарын чайладырынга белен чоруун хандыраар;

муниципалдар аразының, регионалдыг болгаш федералдыг уjur-дузалыг автомобиль оруктарына онза таварылгалар тургустунганда, орук шимчээшкениниң киржикчилеринге амыдырал хандырылганының бирги ээлчегиниң хемчеглерин организастаар;

даштыкы агаарның температуразының чавызаанының дугайында, чыннып алыр пунктуларның турар черлериниң, харылзажыр телефоннар дугаарларының болгаш автомобиль оруктарының байдалының дугайында чурттакчы чонга дыңнадырын организастаар.

2. Тыва Республиканың муниципалдыг районнар болгаш хоорай округтарының чагырга даргалары республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының хамаарышкан органдары-биле кады:

кожуун, хоорай чагыргаларына харысалгалыг ажалдакчыларның дүн-хүн чок дежурныйлаашкынын организастаар;

Россияның ОБЯ-ның Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң кезектери-биле, айыыл-халап чайладыр албаннар-биле, медицина албан черлери-биле болгаш амыдырал хандырылганының онза чугула организациялары болгаш объектилери-биле үзүк-соксаал чок харылзааның турар чоруун хандыраар;

социал адырның объектилериниң, коммунал албанның ажалдаар бүгү системаларының, чылыг болгаш энергия хандырылганының системаларының үзүк-соксаал чок ажалдаарын хандыраар;

материал-техниктиг чүүлдерниң курлавырын, а ол ышкаш социал адырның объектилеринде электри алыр курлавыр дөстөргө курлавырларын ажыглаарына белен кылдыр тударының талазы-биле хемчеглерни боттандыраар;

автомобильдер хей чоруур кол оруктарга дежурныйлаашкынын организастаар, чыннып алыр пункттар, медицина дузасы чедирер, аш-чем-биле хандыраар пункттарны тургузар, озалдыг оруктарның дугайында орук шимчээшкениниң киржикчилеринге чогуур үезинде дыңнадырын хандыраар;

онза байдалдар тургустунуп келген таварылгада чуртталга-коммунал ажал-агайының объектилеринге болгаш социал уjur-дузалыг объектилерге септелге ажалдарын кыска хуусаада кылып доозар немелде салбырларны тургузар;

агаарның дыка соок температуразының үезинде канчаар алдынарының дүрүмнериниң болгаш

бичии уругларны болгаш улуг назылыг кижилерни камгалаарының талазы-биле хемчеглерниң дугайында тайылбыр ажылын чон ортузунга күштөлдирер.

3. Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзиниң яамызына:

республиканың девискээринде федералдыг, регионалдыг болгаш муниципалдар аразының уjur-дузалыг ниити ажыглалдың автомобиль оруктарының байдалы дээш контролду күштөлдирер талазы-биле хемчеглерниң планын бадылаар;

даштыкы агаарның температуразының сооп чылдагааны-биле агаар-бойдустуң сооп болуру-биле холбаштыр автомобиль оруктарына, регионалдыг болгаш федералдыг уjur-дузалыг автомобиль оруктарына онза таварылгалар тургустунганда, оперативтиг хайгааралды хандыраар;

даштыкы агаарның температуразының сооп чылдагааны-биле агаар-бойдустуң сооп болуру-биле холбаштыр автомобиль оруктарына чоруп турган үелерде айыыл чок чорук хемчеглериниң дугайында массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чурттакчы чонга дыңнадырын организастаар.

4. «Тыва Республиканың автомобиль оруктарының эргелели» ККА 2016 чылдың январь 19-ка чедир чыннып алыр пунктларны черлерни ажыглаар чурумун тургузарда, кайы категорияга хамааржырындан болгаш девискээрлерниң негелдезинге дүүштүр ажыглаар хевирин болгаш хоойлужудулганың негелделерин барымдаалаарын айыткан кол-кол принциптерге дүүштүр тургузар.

5. Федералдыг орук агентилелиниң «Енисей» М-54 автомобиль орук эргелели» ФКА (дугуржулга езугаар) 2016 чылдың январь 19-туң хүнүнге чедир «Енисей» М-54 Федералдыг уjur-дузалыг ниити ажыглалдың автомобиль оруунуң участоктарына чыннып алыр пунктларны тургузар.

6. «Тыва Республиканың автомобиль оруктарының эргелели» ККА, Федералдыг орук агентилелиниң «Енисей» М-54 автомобиль орук эргелели» ФКА (дугуржулга езугаар) чыннып алыр пунктларның турар черлериниң, харылзажыр телефоннарының дугайында медээлер кирген информация самбыраларны азар.

7. Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы, Тыва Республиканың Культура яамызы: айыыл-халапты болгаш онза байдалдарны болдурбазынче угланган профилактиктиг хемчеглерни өөредилге болгаш культура албан черлеринге чорударын организастаарына деткимче көргүзөр;

өөредилге болгаш культура албан черлеринге байырлал хемчеглерин эрттирип турда, өртке удур айыыл чок чоруктун дүрүмнерин шыңгы сагырын школаларның ада-ие активин хаара тутпушаан, хандыраарының талазы-биле хемчеглерни алырына деткимче көргүзөр.

8. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы эм-таң аймааның болгаш айыыл-халап болу берген таварылгада дүрген дуза чедирер бригадаларның болгаш медицина албан черлериниң эмчилериниң четчир санныг болурун хандыраар.

9. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

10. Бо доктаалды күүселдезинге контролду бодумга артырдым.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги ораалачызы В.ФАЛАПЕЕВ.

ЖУРНАЛИСТЕРГЕ ШАҢНАЛДАРНЫ ТЫВЫС

«Чонар-даш бийир-2015» мөөрейниң тиилекчилеринге, а ол ышкаш эрткен чылын шылагараан журналистерге болгаш хоочуннарга шаңналдарны эрткен субботада Россияның Парлаалга хүнүнге тураскааткан кезээге тывыскаан.

Ол байырлалга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киришкен. Профессионал байырлалы-биле чылганнарга байыр чедирип, бүгү-ле эки чүүлдерни күзүш, Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын тывыскаан.

ТР-ниң Баштыңының Хүндүлел бичиин тыва журналистиканың хоочуну Римма Кыргысовна Чавынчакка, «Тыва Республиканың алдарлыг ажалдакчызы» хүндүлүг атты Танов Кыргысович Чигденге, «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажалдакчызы» хүндүлүг атты «Шын» солунуң кол редакторунуң хүлээлгезин күүседип турар Шаңгыр-оол Монгушевич Суванга тывыскаан. Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар болдурган юбилейлиг медаль-биле Даңзы Назытыевич Салчакты шаңнаан, ол тыва спортчуларның чедишкенинниң дугайында хей-хей чүүлдерни бижээн. Оон аңгыда Даңзы Назытыевич «Шын» солунга шыдыраа талазы-биле өөредиглиг

материалдарның авторларының бирээзи.

«Тыва 24» телевидениениң студиязының монтаж режиссеру Тамара Оттуг-ооловна Кабимульдиновага Тыва Республиканың Баштыңының Өөрүп четтиришкенин чарлаан. Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бичиин Россияның болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга тураскааткан медальды ол-ла студияның редактору Виктория Анатольевна Аймаага тывыскаан.

Парлаалга ажалдакчыларына тураскааткан байырлал үезинде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Улуг Тирилгениң 70 чылынга тураскааткан күженишкенинниң ажылы дээш журналистерге өөрүп четтиргенин илергейлээн. Ол ышкаш «Чаңгыс суур—чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелди чырыдарына бодунуң салышкынын кириген журналистерге өөрүп четтиргенин сеткилиниң ханызындан илереткен.

Чоннуң чаңчылдарының чылында идепкейлиг деткимчеи дээш республиканың МИЧ-лерин онзалап демдеглээн. Ол темага тураскааткан материалдар хүннүң үнүп турган, оң иштинде «Тыва» телеканалга, «Новый век» болгаш «Тыва 24» телеканалдарга, «Шын», «Тувинская правда» солуннарга,

муниципалитеттерниң газына үнгүлээн. Республиканың болгаш Бүгү конкурстарына Тыва журналистери чедишкенин кенин база Чазак Дарга деглээн. Регионнар а «Сибирь — идегелди кээри» конкурзунга да Казачакова («Новый Константин Куцевалс 24») лауреаттар болгаш Ханты-Мансийск хоорай эрткен делегейниң XIX дение фестивалының «А ажылы» номинацияга Чымба болгаш Саяна («Тыва» телеканал) «Чедилээш» деп фильм дээ чылда Роспарлаалга лауреаттар болган. Казрайга болган «Кижибүзүрел» фестивалды дипломун «Тыва» тележурналисти Карина Монлап алган. «Тайбыңның чызы» конкурстун мурнурунга регионнар ар үе-чадазынга тиилекчи «Центр Азии» солун кир

Тываның Журналистлели бодунуң ажал көрүп, элээн идепкей Ажык-чарлык чоруктул фондунуң үнүп семинарына (Москва) налисттерниң дилээшкн программага киржилге болган. Аңаа Тываның 14 листери сертификаттар gov.tuva

ХОККЕЙЖИЛЕРГЕ ЧАА ШӨЛЧҮГЕШ

Кызылдың Мурнуу микро-районда, «Сүбедей» спорт комплекзиниң дужунда чаа хоккей шөлчүгөжин тургускан.

Ындыг өске шөлчүгөштерге деңнээрге, ойнакчыларга таарымчалыг байдалдарны ында тургускан. Идик-хеп уштур, душтанып чунуп алыр өрээлдер болгаш ажыктыг өске-даа чүүлдер бар.

Ол хоккей ойнаар черни хоккейниң тус чер федерациязының болгаш эки турачыларның күженишкенин биле кылган. Владимир Путинниң 2011 чылда саналын езугаар тургустунган Дүнеки хоккей лигазында — хоккейге хандыкшылдыгларның спортчу организациязының составында Тывадан кирип турар командалар бар дээрзин сагындыраал. Баштайгы уттундурбас оюнга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол хүндүлүг аалчы болуп киришкен.

— Идепкейлиг чоруунар дээш четтирдим — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Спорттундык хей сурагыг киржикчилери шак мындыг шөлдерге ойнап эгелээн болдур ийин. Ындыг үени катап тургузуп турарыңар эки-дир. Ол күженишкениңер дээш четтиргеним илереттим, моон сонгаардаа деткимчени көргүзөр мен. Ажылга мындыг ак сеткилдиг хамаарылга ховар боор чүведир ийин. Силер ону сегирип алгаш, кылып кагдыңар ышкажыл. Ындыг чорукту хүндүлээр апар. Кызылда мындыг алды шөлчүгөш бар. Хоорайга оң чедишпези чөп. Ону эгелеп алгандыр бис. «Спортту — бажыңнар чаныңче!» деп төлөвилел күүсеттинген. Спорт шөлдери көс-

түп келген, күш-культура эрттирер черлер бар апарган. Ону шын деп санаар мен. Аныяк салгалывыстың кадык болгаш угаан-сарыылдыг болурун күзээр болзувусса, хамыктың мурнунда амыдыралдың кадык хевирин тургузар херек. Спорт чокта амыдыралга чүнү-даа чедип ап шыдавас сен. Хоккей командаларында эр улустуң быжыг найыралы силерниң амыдыралыңарга дузалыг болур. Бодум база конькиге маңнап өөренип алыр мен. Ону силерге аазадым. Спорттун ол чараш хевиринче боттарыңарның үлгериңер-биле эш-өөрүңерни хаара тудуп тур силер. Чедишкени күзедим!

Шолбан Кара-оолдун чугаалап турганы найыралдыг эр улустан тургустунган хоккей командасында ойнакчыларның күзели боттарының шөлчүгөжин тудуп алганы-биле амыдыралга боттанган. Каш чыл бурунгаарла планнап, белеткенип эгелээннер. «Дүнеки хоккей лигазының составына Тываның ойнакчылары Красноярскиден Москвага, Сочиге чедир аңгы-аңгы хоорайларның маргылдааларына киржир аргалыг болганнар — деп, Хоккей федерациязының даргазы Игорь Дулуш чугаалаан. — Маңаа бүгү курлавырларын хаара туттувус. Чамдык улус акша-хөреңги берген, өскелери материалдар-биле дузалаан. «Кара» ажалды шунту кылып турган. Эш-өөрүвүстү-даа хаара туккан бис. Субботник аргазы-биле тудуп тургаш, 2-3 ай дургузунда түңнелдерни чедип алдывыс. Ажык шөлчүгөшке чырык кириеринге дузалааны дээш, Кызылдың мэриясына

өөрүп четтирдивис.

Уттундурбас баштай чыынды ийи команданынга болган, аңаа «Ирбис», «Сүбедей», «Мо» клубтарның төлээ оон туржук кожууннар даларының кежигүннери ген. Маргылдааның эге чарлаан бөмбүктү Тываның Шолбан Кара-оол хоккей федерациязының дыңнатканын е алырга, мячилиг хоккей жууннарда дыка ойнап апарган. Амгы үениң чаа рынок-бенди бүгү делегей, тереп турар. Ол дээрге м биче хоккей-дир. Команда кижикирер. Оң түңнелин шалыпкын болгаш дүрген Шайбалыг хоккей ойна шөлге рынок-бенди маргаларын эрттирерин база деп турар.

Хоккей шөлчүгөжин федерациязы болгаш э рачылар ажаап-тежээр, ойнаарының графигин үеде тургузуптар, ону тур идепкейлиглерниң кол созы — ол шөлчүгөшке күз бүгү кижилерниң, ыл бичии уругларның, хосту ойнаары болур. Ынаар кирер.

Тываның Аныяктар б спорт херектериниң тала ле яамызының дыңнатканы алырга, республикада чуң 86 шөлчүгөш бар, аңаа күз кижибүрүзү ойнап болур. Ч үеде Кызыл-Мажалыкка о ниң башкыларының күжү туттунган хоккей шөлч база ажиттынар.

ТР-ниң албан-езу

Тываның аалчыларына хүндүткел чылынга

ТАҢДЫ ТЫВАМ ЭРТЕ ШАГДАН ЧУРТУМ ЧҮВЕ...

Кара торгу тыва тонну, дордум курлуг, арын-шырайы шевергин, ындазында аялныы кончуг, Моол чуртундан келген аалчыга душ бооп таваржы бердим. Баштайгы ужуражылгадан ооң тыва дылды тергийн ки билерин магададым. Оон алаштыр бистиң чугаавыс-даа дуудуу.

– Силерниң-биле тыва амырлажып-мендилежи тур, чаа үнген чылда келген аалчының аал-оранын, атынын болгаш ажил-ижин сонуургадып көрүңер.

– Мен Моолдун Баян-Өлгий аймактың Сенгел сумузу чурттур мен. Мени Мартхуу дээр, тыва дым Марта. Ачамны Сегбээ дээр, ук-салгалы Донгак киж. Авам адын Нанэкэй дээр, ада-бэзи Ак Сояннар чүве. Ачам олаачылап ажилдап чораан, мгы үеде бистиң аравыста ок, 60 хар ажып чорааш, бисен чарлып, «өске өртемчейже» ыттаныпкан. Авам 74 харлыг, сенгелде уругларының чанына чурттап орат. Өг-бүлөвисте ес кады төрөөннеримниң беш угаары мен. Мээң өгбелерим тыва омактыг улус. Ынчаарга, аңды Тыва – бистиң эрте шаг-ан төрөөн чуртувус ол. Мээң аш болгаш элээди чылдарым сенгелге эрткен. Бо сумунуң улуг, бичии-даа чону, бистиң өгүлөвис-даа шупту тыва дылга угаалажып чоруурлар. Тыва ылды бичиимден-не эки билер мен.

– Моол, тыва дылдардан аңгыда, оон ыңай кандыг дыл илбир силер?

– Бистиң Сенгел сумузуна моолдар, тывалар болгаш азахтар чурттап турар. Олар аза шаанда-ла Моолче көжүп өлгөн улус-тур. Ынчаарга моол, тыва болгаш казах дылдарны илбир мен. Мен сумуда тыва колага өөренип турдум. Ында тыва школада мээң ийи дуңмам кылдап турар. Бирээзи тыва ыл, ескези моол дыл башкы-ы. Тыва дыл башкызы дуңмам 190 чылдарда маңаа, Кызылга, студентилеп турган. Мен 1989-ылда 10-гу классы Сенгелдин колазынга өөренип дооскаш, аштыр Улан-Батор хоорайга

ийи чыл студентилээш, даараныр (урлык) мергежилди чедип алдым. Эртең чедип алган хоорайымның даараныр улуг бүдүрүлгелериниң бирээзинге күш-ажылымның баштайгы базымнарын эгелээн мен. Кеш-биле салаалыг хол-хаптар даараар бүдүрүлгедө элээн чылдар ажилдап чор мен. Бир хүнде-ле 30-40 хол-хаптарны бышкашла, даарап турдувус. Мен амга чедир даараныр иштен салдынмаан мен.

– Силерниң кедип алган дүктүг тонуңарны баштай көрүп кааш-ла, сонуургадым. Тыва езу-биле даараан бе?

– Ийе, бистиң Сенгелде тывалар шупту өгбелериниң чаагай чаңчылдарын кадагалап арттырып алган, ону ам-даа сагып чоруур улус. Мээң авам – денди шевер кижилерниң бирээзи. Бо кедип чоруур тыва тонумну авам даарап берген. Тыва тон биле моол тон, шынап-ла, кончуг демей, ону чүгле даараныр улус дыка эки билер. Тыва тоннуң ылгалы дээр, чүгле ийи талазы тиглиг, оон ыңай кандыг-даа тиг чокка дорт даараар. А моолдар тоннуң чеңинге, мурнуу, арты талазына тиглиг кылдыр даараар. Тоннуң иштинге чылыг болзун дээш, хураган кежи даарап алыр. Маңаа Тывага кээримге, улус мени дыка кайгаар-дыр, мындыг тон кедип алган улус чок боорга, ыңдыг хевирлиг. Моол-

дар болгаш Сенгел тываларында чылдың дөрт эргилдезинде дүктүг болгаш шыва тоннарны кедип алыр чаңчылы хевээр арткан.

– Тыва дылды, национал идик-хевивисти кадагалап арттырып алган эр хейлер-дир силер, Мартхуу. Удавас Шагаа байырлалы болгай, Сенгел тывалары канчаар эрттирип турарыл чугаалап бериңерем?

– Шагаа ай бурунгаар-ла белеткенип эгелей бээр. База-ла тыва чонувустуң байырлаары-биле демей, аш-чеминиң дээжизин чажып, чалбарыыр, оюн-тоглаанын ойнап тургаш уткуур. Бүдүү хүнүнүң 12 шак үези эртерге, амыр-менди солчул-газы эгелээр. Улуг назылыглар шупту кадарларлыг болур, ону ийи холунга сунуп алгаш, амыр-менди солчуур. А аныяк оолдар, уруглар чаламазын хойлап алган чоруур. Оозун хойнундан уштуп эккелгеш, улус-биле мендилешкеш, дедир-ле хойлап алыр чаңчылдыг. Ам сөөлгү үеде чүгле кадар тудуп алгаш амыр-менди солчуур апарган.

Оон ыңай база бир эки чаңчыл тывылган. Мурнуу чылдарда Сенгелдин чурттачылары аш-чеминиң дээжизи-биле кады тыва арагазын чажып чораан. Ам ыңдыг эвес, Моол күрүнениң амгы президенти Ци Хиа Эл-бегдорж Шагаа байырлалының үезинде арага орнунга ак сүттү чажып, чалбарыыр кылдыр тургускан. Ынчангаш арага-дары ишпес, уткууп ап турар чылымда оруум ак болзун дээш сүт чажар эки чаңчылды сагып чоруур бис. Шагааның чиге хүнүнүң даң бажында эр улус Балыңга чедер. Тывалар ону Оваа дээр. Балыңга барып саңын салыр, аш-чеминиң дээжизин чажып, чалбарыыр. Улуг-бичии чон яңзы-бүрү өң-чүзүннүг национал идик-хевин кедип алыр. Ол хүннерде оюн-тоглаа, каткы-хөг үзүлбес болур.

– Бээр, Тываже, каш катап кээп тур силер?

– Мен Улан-Баторда 20 чыл ажыг чурттап тур мен. Чылдыңна Сенгел суурумче дыштанып барып турар мен. Дөрт, беш чыл бурунгаар Тыва чуртум-биле та-

ныжылгам эгелээн. Ол мынчаар болган чүве. Тываның болгаш Моолдун чазактары кезээде сырый харылзаалыг ажилдап чоруур. 2011-2012 чылдарда боор, Сенгел тывалары Тывага кээп, сүттен кылыгларны, идик-хепти даараарына арга-дуржулга солчуп турган. Ынчан мен Сүт-Хөл кожуунга барып ажилдаар шилилгеге таварышкан мен. Ол кожууннун чурттачыларына идик-хепти даараарын, хойнун дүгүндөн болгаш ак сүттен кылыгларны кылырын айтып берип, өөредип турдум. Маңаа үш чыл бурунгаар болган Наа-дым байырлалы Самагалтайга эртип турда, бис, Сүт-Хөл кожууннун төлээлери кидис өгнү бүрүнү-биле дерип, даарап алгаш, тилеки болдувус. Мээң-биле кады сүт-хөлчүлөр өгнү кидизин, шывыгларын, иштики көжөгелерин, базыткыларын шуптузун даараан. Тыва уругларның аразында шеверлер бар. Арай-ла чалгаараар улус-тур. Оон башка чүнү-даа шеверлеп болур. Сенгелде кыс кижилер бүрүзү даараныр, уруг-дарына, боттарына идик-хепти шеверлээш, кедип алыр. Мен ам-даа бо Сүт-Хөл кожуунга барып, арга-дуржулгам солчуп турар мен. Эш-өөрүм база Тывада хөй.

– Тыва чонуңарга чүнү күзээр силер, Мартхуу?

– Ук-салгалым тыва кижилер мен. Ынчангаш, тыва чонум, кезээде аралажып, кады чурттап чоруулуңар. Ада-өгбевистиң чаагай чаңчылдарын кадагалап, камгалап арттыраалыңар. Удавас келир Шагаа байырлалын ак сүт-биле уткуур эки чаңчылды эдерээлиңер деп кыйгыраар-дыр мен. База чоннар аразына тайбыңны, ак орукту күзедим, мээң төрөл чонум.

– Ындыг-ла болзунам, йөрээлдер доктаап турзун! Силерниң өг-бүлөңерге болгаш Сенгелде тыва чонувуска бистиң өмүнээвистен изиг байырны дамчыдып көрүңер. Эп-найыр алды, моон-даа соңгаар кады ажилдаарывысты күзеп ор мен. Четтирдим.

Ася ТҮЛҮШ чугаалашкан.

Авторнун тырттырган чуруу.

КОЖУУННАР АРАЗЫНЫҢ ТИИЛЕКЧИЗИ

Бистиң республикада күш-культураның болгаш спорттун яңзы-бүрү хевирлеринде хаара туттунган аныяктарның, улуг улустун саны 93 муң кижиле чедип турар. Ол дээр, Тываның девискээринде чурттап турар чоннуң 30 ажыг хуузу-дур. Республиканың девискээринде 800 ажыг күш-культура болгаш спортка хамаарышкан организацияларда 1 муң ажыг бектик мергежилдиг тренерлер, башкылар аныяк-өскөнни спортче хаара тудуп турар.

Кызылга чылдың төнчүзүнде доктаамал демдеглеп эрттирип турар «Спортчу элита-2015» деп байырлалда чүгле бектик көргүзүлгелери чедип алган спортчуларны, оларның тренерлерин, спорттун хоочуннарын шаңнап-мактап турар эвес, а күш-культураны болгаш спортту көдээ черлерге сайырадырынга төлөпиг үлүг-хуузу кириген кожууннары база илередип турар.

Үдөп турар чылывыста Улуг-Хем кожууннун удурткучулары делегей, Европа диптиң, Россияның болгаш Тываның шылгараңгай спортчуларын белеткээр талазы-биле эң-не бектик көргүзүлгү болганы дээш «Спортчу элитаның» кожууннар аразына чарыжының тиилекчизи» деп бектик атка төлөпиг болган. Улуг-хемчилер чүгле бектик мергежилдиг спортчуларны белеткээр эвес, а харын кожууннун чонун күш-культураже массалы-биле хаара тудар талазы-биле өскелерден ылгалдыг болганнар.

Кожууннун төвү Шагаан-Арыг хоорайның кол кудумчуларын дургаар Улуг-Хемни күш-ажылы, бектик көргүзүлгелери-биле алдаржыткан мурнакчы малчыннарның, араттарның, сайгарлыкчыларның фото-чуруктарын улгаттыр тырттыргаш, чараш кылдыр азып каанын аңаа чорааннар магадап көөрлер. Оларның аразында спортка бектик көргүзүлгелери-биле төрөөн кожуунун, Тыванын, Россияны делегейге, Европага алдаржыткан чаңгыс чер-чурттугларының чуруктары төлөпиг черни ээлеп турар. Ол кожууннун аныяк-өскөнине база күш-культураже болгаш спортче хандыкшырынга улуг пропаганда болбайн канчаар.

ЧУРУКТА: Улуг-Хем кожууннун чагырга даргазы Мерген Кыргысович Анай-оол биле кожууннун күш-культура болгаш спорт комитетинин даргазы Эдуард Александрович Самбуу «Спортчу элита-2015»-тиң бектик шаңналын Тываның хөгжүм-шии театрына ап турганы.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнун тырттырган чуруу.

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ ЧИДИРБЭЭЛИҢЕР

Чаңчылдың чаражы эки, ыгыштың агы херек. Кандыг-а чон ада-өгбелерден салгап өлгөн чаңчыл-сагылгаларлыг болур. Бистиң тыва чонувустунгып чораан болгаш салгаларга арттырган чаңчылдары ыгамчык чараш, ханы кижизикчи уткалыг. Амге үеде оларны да-хаая сагып чорууру, херек-албазы хомуданчыг.

Улуг кижилерни бичии чашар дыка хүндүлээр, оларның ыгыс-даа сөзүн хажытпас чоан. Өггө келгеш, эргин ажырын мендилешпес ужурулуг. Уг кижилер мурнундан база эртип апбас, ол хүндүткел-дир. Улуг чугаазына киришпези, ону сонуургап дыңнавазы бичии илгарга дүрүм.

Эрткен 2015 чылды «Улус-езу-чаңчылдар чылы» кыл-ыр чарлап турганы аныяк кижилерниң мөзү-бүдүжүн вирлээринге ажыктыг деп

санаар-дыр мен. Чаагай чаңчылдарывыстың аразында өгбелеривистиң араганы өйлүг ижер чораанын бижикседим.

Арага – амы-тынның, ал-боттун үрекчизи. Ол ажыг суг хөй-хөй кижилерни амы-тын-нындан, ажы-төлдөринден, өг-бүлөзиден чарган. Ооң хайы-биле чаштар өскүс артып, өг-бүлөлөр буступ турар. Араганы дөртөн хардан өрү назылыг кижилер амзап ижер чораан деп кырган-авамдан бо-ла дыңнаар чораан мен. Ол дээр, чедишкен назын. Ынчалза-даа дөртөн харлыг кижилерниң араганы ижиң эгелевес, олар ында-хаая байырлал болган черге ийи-чаңгыс дашканы ишкеш, чана бээр чораан дээрзин кырган-авам ажы-төлүңгө угадып олурар кижилер.

Аныяктарны, эш-өөрүмнү ажыг сугже хандыкшывазын дилеп, сүмөлөп, аныяк улус

арага ижип эгелээр, сагыш-сеткилим дойлуп келир-дир. Ынчангаш ада-өгбелеривистиң сагып чорааны дег, езу-чаңчылдарывысты амыдыралга боттандырып, сагып чоруурувусту даңгыраглап көрээлиңер.

Дагылгалар база-ла шаанда үргүлчү сагып чораан чаңчыл. От дагыры, суг бажы дагыры, ыяш, оваа дагыры – улуг чаңчыл. Отту чылда ийи катап дагыдар, аңаа тейлээр, ону чегерер чорааннар. Чемни хайындыргаш, бир-ле дугаарында отче салыр, оон өгнүңү эезинге салыр чаңчылдыг чораан. Бо чаңчыл мээң өг-бүлөмдө ол-ла хевээр артып калганы өөрүнчүг. Сугну дагыры, ону хирлендирбес, бокталдырбас, суг бажы черге өг тикпес, ооң бажындан ыяш кеспес, суг бажы черге улуг дааш үндүрбес, аас-дыл кылбас. Суг ыдыктыг чораан.

Ыяш дагыры база-ла ужур-

луг. Ыяш кезип алырда чүдүүр, ону оран-делегейден дилеп алыр. Орайтай бергенде ыяш кеспес. Ыяш кезип алгаш, өөңгө келгеш артыжаныр. Тыва чонувус биче-ле черге өрү тейлээр, чүдүүр, бойдус-биле тудуш харылзаалыг.

Ада-иениң бистерге чаңчылдарны өөредип, чагып чорууру – биске улуг кижизидилге, аас-кежик. Шаандагы чаңчылдарывысты дыка магадаар, хүндүлээр мен. Оларның чаңгызындаа хажытпас, үрөвес, ол-ла хевээр ажы-төлүмгө арттырып каар мен деп бодумга сорулганы салып алган мен. Тыва чонувустун езу-чаңчылдарын чидирбейн, амыдыралга боттандырып чоруулуңар деп, эш-өөрүмнү, аныяктарны кыйгырдим.

Мария ООРЖАК, 11 классчы. Алдан-Маадыр школының «Аныяк бижикчи» бөлгүмнүн кижигүнү.

Совет үеде арагал
биле демисел бо-ла бо
ынчап барганда, улуст
дары, аъш-чем кылыр
шууруун, чылапчаны ч
вар деп мирит айтыы
бээр мелегей даргала
таваржыр. Барыын-Хе
партия райкомунуң бир
тары Соян Нүрсат, мэ
сарылдыг кижичүве.
чүве кылбас, топтуг-то
угаанныг.

АЛДАРЛЫГ КОЖАЙЛАРЫ

Ындыг-даа бол, честем сугга де бээривиске, аалга кирерин- сестир: «Сен бодун баргаш ол шүе» дээш, аргада манап бар. Эштиң аайындан эртер дес. Хойтпак арагазын ижип, кты куду хөөрежип бадып кээр с.

Бир-ле катап угбам ыглаар агы, Кызылче телефон долды: «Сээң ол Салчак Октээ ээр эжиң шуруунум алгаш барды, канчаары ол?!» Мээң ким ынчан ол черниң ишти ки ректер килдизиниң оралакы даргазы турган. Долгадым. Дөң-Терезиниң суму даргазы дайның аайы-биле ап ал- выс. Мээң кладовкамда суп- ан, алдырып алзын» — деп, ким харыылады. Ол-ла хүн бир- лаачы чедирип берген.

Честем биле угбам, ооң оол- ары барык дөртөн чыл хире Дөң-Терезин» совхозтуң сар- ын кадарып келген. Ол хире иштинде күрүнге та чеже- нна эт дужааган чүве. Ону- м-даа түңнөп санаваан. Совет- де олар орта шалың-даа ап- ырбаан, ат-алдар-даа тывыс- ыан. Ындыг-даа бол, чон ону- бай-Серет» деп алдаржыткан.

Ол хирезинде Москвадан, рманиядан, Япониядан бол- ш өске-даа чурттардан аал- ылар келирге, кожуунуң эр- чагыргалары бай Сереттиң- ылынга баар. Хойну дөгери- п, ил-ханнадып, хойтпаан тип- ыр. Дүжүметтер аалчылары- ыле аыш-чемни чооглап, ара- зын мага хандыр ижип алгаш, кты куду аян-тээлеп, ырлажып- ыды баарлар...

Черле ынчаш, угбам, честем- ылындан аалчылар үзүлбес- ве. Бирээлери аыттанып тур- ы, өскелери кээп дүжүп турар- ызе, хөөрем звес. Эки кижиниң- ындан аалчы үзүлбес, экер- ниң баглаажындан аыт ыравас- ып чүве ол-дур.

Хамык чүве хөөредир, меге- эр кижилер база келгилээр. ыр-ле катап, та кайыын тояп- ыгген аян-чорукчу чүве, чес- ыни сарлык карааның чиг- ын дайнап чип олурар кылдыр- ырттырып каан. Тыва киж- ырле мал караан бышканда- ыа, чигге-даа дайнавас, чивес. ыдүүн киж куурумчу чүвениң- ыын эдере берген. Ужуру бол- ы, нүгүлдүг чурук кылган дээш, ы судка кирир турган.

Бир-ле чайын угбам, чес- ым Доң-Кулакка чайлап турда, че баар дээш, өг-бүлем-биле- ыгере Кызылдан үнүпкен бис. ызыл-Мажалыктан Үстүү-Ак- ыга даайым Сарыглар Шаг- ыр-оолдарга чоокшуладыр- ыныжым Күжүгет Степан оглу- ыргей машиназы-биле чедирип- ыан. Даартазында даайымның- ылу бистерни Доң-Кулакка ап- ырган. Адазының чажында- ылаглап чораан айыраң-каас- ычектерлиг, ай-бестиг, чиңгир- ыгаан шыктыг, сериин тайгага- ыргаш, ажи-төлүм, алган эжим- ыгадаан. Улуг иррти-даа өззэн. ыазы угбамның инектерин- ыжып, улуг шууруун, пажынга- ытпаан-даа тикчип турду. Каш

хонганда честем бисти Алды- ыКаңгылыгның аксында каалама- ыорукка чедир аыттары-биле үдеп- ыкагды.

Угбам, честем хөй санныг- ыажы-төлүн экинден элетпейн, ыаксындан аштатпайн, тодуг- ыдогаа, эртем-билигилг кыл- ыдыр азырап каан. Оларны кыш- ыбүрүзүндө чиш-биле, үс, саржаа- ыбиле хандырып келген. Бистер- ыбаза оларның сарлыгының эдін- ычип чордувус. Хеймер кызы До- ылаана чайны өттүр авазының- ыинектерин сагжып, бызааларын- ыкадаржып, сүдүн тыртып, Богба- ыбиле Кара сарлыктарын, чыл- ыгызын кадаржып, дузалажып- ыескен улус.

Шаг шаа-биле турбас. Ам- ыугбам-даа, честем-даа, хайы- ыраан Кара чээним-даа бо мегечи- ысарыг өртемчейде чок. Алды- ыКаңгылыгны чээнимниң эрес- ыоглу, идегели, кырган-ачазының- ычоргааралы Дөмүр дуңмалары- ыбиле кады ээлеп артып калды. ыОларга Богба баштаан даайла- ыры дузалажып чоруур.

Тайгага мал азырап, инек- ысаап ижип, шээр мал кадарып, ысарлык карактап чурттаары бер- ыге. Хүн бүрү күжеништин херек. ыОлутпай киж бо ажил-биле- ыхолбажып шыдавас. Амгы үениң- ыаныяктарының хөй нуруузу суур- ыже, хоорайже чүткүүр. Телевизор- ыкөрүксээр. Мал ажаар билии- ыдаа, хөөнү-даа чок. Чамдыктары- ыбоктар кастынып чоргулаар. ыЭрес-кежээ эвээш аныяктар- ымал азырап, тодуг-догаа, ат-

Өрү талаңарда өндүр-чаагай- ыКызыл-Тайгаңарга кезээде чал- ыбарып, эртенги шайыңар үстүн- ыолче чажып, чылдың-на ооң- ыбиле чолукшуп, саң салып, да- ыгып чоруңар. Кызыл-Тайга Ха- ыйыракан силерни хай-халаптан- ыкамгалаар, мал-маганыңар он- ыча-менди өстүрер, карактаар.

Ооржак Серет, честем боор- ыдан аңгыда, эрги ёзу-биле катым- ыбооп санадып чораан киж. ыАм ол дугайты кысказы-биле- ытөөгүүн.

Меңээ душукту кудалааны

1946 ч. Июнь ортан үезинде- ыАлды-Ак-Ойнуң белдирге чай- ылаглап көже берген бис. Хемниң- ыдожу дөгере эривзэн. Ачам хойт- ыпак тигерде, улуг, борбак дошту- ыкаап алырга, бир пашты тигерин- ыге четчир. Дүне адыг келбезин- ыдээш, ирип кээп дүшкен чоон- ычудуктардан от ужудуп алыр.

Бир-ле дыңнап турарым- ыга, авам, ачам: «Оглувуска- ыШыраптарның бичии уруун- ыкудалаар» дижи берген. Бүдүү- ыиштимде ыядыр-даа, өөрүүр- ыдаа, муңгараар-даа апарган- ымен. Ыятпайн канчап кадай алыр- ыбоор, ону канчап азыраарыл, ыажы-төлдүг апаргаш, оларны- ычемгерер акшаны канчап ажил- ыдап алырыл. Ындыг-даа болза, ыэр киж черле кадайлыг болур, ыдүрген-не өзе берзимзе деп, ыөөрүүр-даа мен.

Бир-ле хүн ачам, авам улуг- ыирт дөгегеш, ооң чүгле ханын, ыишти-хырын хайындырып чиг-

Алды харлыг оолга чүну чугаа- ылаар боор.

Бир-ле катап Үстүү-Шыдаякка- ыкүззэн бис. Хой кадарып чорааш, ымеңээ кудалап каан Ичиндейге- ытаварышкан болза дээш, чеже- ыдаа көрзүнеримге сураг. Оолдар- ыбичии кыс дуңмазынга каяа хой- ыкадартыр.

Бир-ле кожавыс Күжүгет- ыОчур сугда Ичиндей келген ди- ыжир болду. Ол өгже баарындан- ыдидинмейн, бүдүү өгдыдындан- ыбакылап чыдарымга, сыраан- ыхүрөң тоннуг, кончуг чараш би- ычии уруг турар. Чүрээм шимирт- ыдзэн. Оон ол чана берген. Ол- ыоар көрбзэн-даа мен. 1949 ч. ыКүзүнүнде Кызыл-Тайга шко- ылазынга өөренип эгелзэн бис. ыИчиндей база. Бүдүү иштимде ам- ыбо кай баар, чугаалажы-ла бээр- ыбис ыйнаан деп бодап турдум. ыОон бир көөрүмге, «душтуум»- ычок, авазы араан, чана берген- ыдеп дыңнадым. Ол хевээр он чыл- ыажыг ону көрбзэн-даа мен. Аксы- ыБарлык школазын 1959 чылдың- ыиюнь 21-де дооскаш, баар деп- ытурумда, даайым ашак: «Бо- ыжуп алган херээженге баргаш- ыканчаар сен» — дээрге, соксап- ыкалган мен. Күзүн шеригже чоруй- ыбардым.

Тыва чаңчыл ёзугаар, өглен- ымзэн-даа болза, кудаларын ку- ыдалар, а мени Ичиндейниң кады- ытөззэн акылары «күдзэм» дээр- ыге хөлчөк өөрүүр мен. Ичиндейниң- ыашаа Санаар-оол тыва ёзуну- ыкончуг эки билер, оюн-баштак- ыкижи...

Иеден төрзэн кара чаңгыс- ымен. Ынчангаш авам, ачам Шы- ыраптың сес оглу кады төрзэн- ыакыларым (катааттарым), а- ыдуңмазы кадайым болзун дээш, ыкудалааны ол. Шагның аайы-би- ыле салым-чолувус ийи аңгы бар- ыган. Ынчалзажок Ичиндейниң- ыакылары, честем Ооржак Се- ырет, Херел, Чолдак-Сарыг, ыМөңгүн-оол, Дамба-Даржаа- ысуглар-биле үнүп-киржип, кады- ыхөөрежип-даа чордум-на. Олар- ыэр чаңгыс оол мени сеткилин- ыден хүндүлээр, шынап-ла, кады- ытөрзэн дуңмазы дег эдержип- ычордувус. Ол дээш улуг өгбевис- ыОоржак Шыраптың, ооң эрес- ыкайгал оолдарының окур-хе- ывинин сеткилимде кадагалап- ычурттап келдим.

Шырап кырган-ачай дыка- ычөнүгүже чаңгыс кызының, кү- ыдээзиниң өөнге чурттап чораан. ыОолдарын безин танывастай- ыберген дижи. Бир-ле катап- ыхеймер оглу Мөңгүн-оолга- ыужуражы бергеш: «Кымның- ыоглу сен?» — деп-даа айтырган- ыдижи.

Бир-ле күзүн Серет честей- ысугга чеде бергеш, аыт мунуп- ыалгаш, Ичиндей сугга чеде- ыбердим. Ачазы уруглары-биле- ыкады олур. Шырап ирейге: ы«Мен — Алаштың гвардейжи- ыСендажы оглу Байыр-оол- ыдур мен» — дээримге кырган- ыолургаш: «Сендажы деп-даа, ыБайыр-оол деп-даа киж таны- ывас мен» — дидир. Ам канчаар, ыынчап олурувуста, аалдың ээзи- ыСанаар-оол чедип келди. Хойт- ыпак тиккен, кады хөөрежип- ыхондувус. Эртенинде даң бажында- ыаалдан Ендан (шолазы

Чоду) чедип келгеш: «Аалда- ыулуг угбаң хой дөгери, хойтпак- ытип алган манап олур, өскээли»- ыдээрге ооң-биле кады чоруп- ыкан мен. Алышкыларның улуу- ыХерелдин (Улуг-Ооржак) ийи- ыдугаар өөнүң ишти Монгуш Се- ыретдоо мээң угбам-на болгай. ыОл мени келдирткен чүве-дир.

Сөөлүнде Шырап ирейге- ыСерет честей сугга тавар- ыжы бердим. Ам база катап- ы«Алаштың гвардейжи Сенда- ыжы оглу Байыр-оол-дур мен, ымени таныыр-дыр сен бе?» — ыдеп айтырдым. «Ачаңны- ыдаа, сени-даа эки таныыр- ымен» — деп, кырган дорт-ла- ыхарыылады. Улуг ак өгге тура- ыүжелзэ бис: Шырап, ооң оглу- ыСерет база мен. Кырганны- ыбаштактанып: «Кончуг багай- ыирей сен, кызыңны кудалап- ыкаарымга, бербзэн сен» — ди- ыдим. «Бодуңар буруулуг силер. ыУруумну кажан-на негеп келир- ыирги дээш, Аксы-Барлыкты- ыдолгандыр көжүп, манап турду- ывус» — деп, ирей шынын чугаа- ылады. Ооң оозун-даа тоовайн, ыажынган киж бооп, маргыжып- ыорарымга, кырган-ачай аякка- ыконфеталар салып, сүттүг шай- ыкуткаш: «Эрткен-барган чүве- ыкоптарып, хорадап орба, мону- ыижип, солгарап көр» — дидир. ыСерет честей каткызы келгеш, ышыдашпайн, шуут-ла өгден үне- ыхалыды...

Шынап-ла, харын, кырган- ының чугаазы кызыл шын. Хай- ылыг, ол үеде ачам соңгаар, ыХакас чуртунда барган. Багай- ыавам ийи өскүс уруглары-биле- ыкелин-даа негээр харык чок.

Угбам, честем, кудалааш- ыкын дугайты каксы бижидим. ыБо шагның аныяктарының- ыхөй нуруузу ада-өгбездин, кат- ытын, кат-иезин, кырган-ава- ызын, кырган-ачазын шаанда- ыдег үнелевес, хүндүлевес, ыколдуунда чүгле ажиын ха- ыраар апарган. Ол дээр- ыге шаандагы көшкүн меде- ырелдин буураашкыны-дыр. Орта- ыме- ыдерел чок киж чогулчалыг- ычурттап шыдаар бе. Амгы кем- ыхерек үүлгедишкениниң кол- ычылдагааны мында звес бе?

Төрзэн чер, аыт, ынакшыл, ыада-өгбе, хан төрелдер, ку- ыдалар шаандагы тываларның- ыме- ыдерелинге ыдыктыг билиш- ыкиннер турган. Амгы үениң- ыаныяк-даа, назылай берген-даа- ыкүдээлеринден, келиннерин- ыден «каттым, кат-ием, кудам»- ыболгаш төрелдерге хамаар- ыжыр өске-даа сөстөрни ажи- ылаар кижилер эвээш, харын- ыдаа чок деп болур. Ол дээр- ыге өгбелерниң ёзу-чаңчылдарын- ыаныяктар уттуп, угаан-ме- ыдерели буурап калганы ол-дур.

Бо шагда аныяк өг-бүле- ылерниң чарлыр чоруу көвүдзэн. ыЧаш ажи-төлдүн 62 хуузу бот- ыиелерден төрүттүнүп турар. ыШаандагы дег кудалашса дээр- ыирги бе деп-даа бодаар мен. ыХоочуннар чүну бодап чорлар- ыирги?..

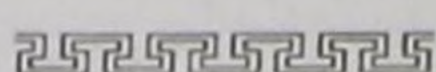
Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
эртемден философ, хоо-
чун журналист.

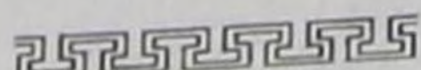
Алды-Каңгылыгда Ооржак Сереттиң кыштаанда сарлыктары болгаш улуг өө.

алдарлыг чурттап чоруурлар. ыКараның ажи-төлү өгбелерин- ыдөзөп, Алды-Каңгылыгның- ыкожайлары болурун сеткилим- ыханызындан күзээр-дир мен. ыБергелерден черле кортпаңар, ыоолдарым.

геш, коң эдін дөгере быжырып, ыхаптанып алгаш, көгээржиктерге- ыарагалар дергилзэш, Агынак- ы(шолазы Ак-Куш) кырган-ачам, ыавам, ачам суглар Шыраптарже- ычорупкан. Орай кежээ келзе-ле, ы«чорук-херек бүттү» дижи орду- ылар. Меңээ чүве-даа чугаалавас

Тыва дылывыс — эртинеvis

САГЫЖЫМ ААРЫП ЧОР...

Тыва дылды Тыва Республиканың күрүне дылы болгаш культура сагыш-сеткил салгалының чарылбас кезээ кылдыр камгалаар, деткиир болгаш сайзырадыр сорулгабиле ноябрь 1-ниң хүнүн Тыва дылдың хүнү кылдыр Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Чарлыы-биле доктаатканын улуг сеткил ханыышкын-биле хүлээп алдым. Ынчангаш тыва дылга хамаарыштыр мени дүвүредип чоруур айтырыглар дугайында бижидим.

Ынчан школага янзы-бүрү бөлгүмнерже сонургалының аайы-биле өөреникчилер барып турган. Бистер 4-10 класстардан шилилтиген сес өөреникчи чогаалдылгач, шии бөлгүмүгө өөренип турдус. Ол чылдарда тыва дылга тускай парлап каан «Баштайгы базым» деп ном үнген. Ону библиотекадан өөреникчилер бижидип номчуур. Бөлгүмгө орус-тыва чогаалдарның тургузуун, оларның эки талазын биске тайылбырлап, тыва дылга бижидип, номчудуп турган. Бөлгүмчө озалдавас дээш, интернаттан далаш-биле үнер турдус. Чогаалчыларны кончуг сонургаар бис: Пушкин, Лермонтов, Маяковский, Тургенев, тыва чогаалчылардан Л.Чадамба, С.Сарыг-оол, С.Тока дээш, оон-даа өске. Ынчангаш тыва дыл сайзыралыңа школавыс кончуг улуг идигни берген.

Класстар аразыңа шүлүкке, тоолга, кыска чугаага, кожамыктарга болгаш тывызыктарга маргылдааларны кезээлдерде эрттирип турдус. Оон кончуг солун, мерген тывынгырлар ылгалып, шүглүп үнүп кээр. Оларның солун чугааларыңа өөреникчилер, башкылар болгаш чалаткан ада-иелер ыржым баарлар.

База бир улуг идиг — тыва дылга диктант, кыска солун чугааларны класстар аайы-биле өөреникчилерге бижидери. Ол тыва дылды шын бижириңге кончуг улуг дузаны чедирип турган. Улуг класстарга орус чогаалдың үзүндүлерин тыва дылче очулдуртуп чугааладып турган.

Ам бо хүнде тыва дылывыстың байдалы кандыг бооп турарын «Шын» солунда сагыш-човаан сеткилин илередип турар анык-өскенге, улуг улуска, башкыларга, хоочуннарга каттыжып, бодумнун бодал-сагыжымны үлежиксеп бижидим.

«Эзи чок эт элп төнер, эзи чок аът чудап кырыр» дээр болгай, өскээр чугаалаарга, дылывысты хумагалабайн, бора бүдүн эртем-билиг четкеш, борбачадыр орустаар, а чамдык эштер шериг азы үш-дөрт чыл өөрөнгөш келгеш, тускай хелемечилиг төрелдеринге кээрге, кырган иези билиндирген. Авазы аш-чем бербейн турарга: «Авай, аштаарымны» — деп тывалаан дээр. Кажар авазы аштадыптарга «авай» деп, кый деп тывалаан. Ону улус ам-даа хөөрежип, чугаалажыр. Улуг улус ие дылын уткан дээрге, сарыыл чоктар-дыр деп бодаар мен.

Бо үениң сайзыралы-биле ада-иелер ажи-төлүнүн тыва дылын сайзырадыр хамаанчок, тыва эдилелдерниң адын олар-

га өөрөтпестер-дир. Хоорай-да хамаанчок, көдээ суурларда уругларның билбестери бар. *Кижен, дужак, чүгөн, чулар, аргамчы, чээп-аргамчы, сыдым, муңгаш тын, узун тын* — шупту чылгы малга хамааржыр. Ада болур оолдар ону билген турар ужурлуг. Шээр малга хамаарыштыр: *хөне, челе, мончар, эмистик* (мыйыстан кылган, допчусун эмигден кылган). Идик-хепке хамаарыштыр: *негей тон, ой тон, сесиирге тон, херектээш, хураган көжи тон*. Кажан пөс-таавы тыттып кээрге, *шыва тон, торгу тон, пөс чуга тон* деп сестер тывылган. Чаш уругларга, бичиилерге *чучак тон* (кончуг чымчак кылдыр эттээн). Тонну үе-шагның аайы-биле кедип чораан. Тыва аваларның өгге кол эдилели болур: *баарыыл, туткууш, паш, аяк-сава салыр чери* — *элгиирге* дээш, оон-даа хөйну бижип болур.

Кандыг-даа ниитилелдин тургузуун ап кээрге, дылы ол амыдыралдың хөгжүлдөзү-биле сайзыраар ужурлуг, а бистерде ол дедир апарган. Суму, кожуун даргалары, депутаттар, эрге-ду-жаалдыг даргалар сүмөлөшкөш, чон-биле дугурушкаш, ам черле канчаар хөгжүп-сайзыраарының дугайында, дыл дугайында сүмөлөжирин үе негеп келген.

База-ла бир кол чүүл — Тываның картазында даглар, хемнер аттарын, оруктарны орус дылда бижээн. Тыва дылды сайзырадырыңа, өзүп олар салгалдың төрзүн дылын билиринге ол багай салдарлыг. Чижээлээрге, Тожуда Азас хөлден аккан хемни Тоора-Хем деп бижээн, а суурнун ады база Тоора-Хем. Херек кырында тыва дылга Доора-Хем деп шын бижизе (хажызындан аккан хем дээр). «Тоора» деп сөс тыва дылда чок. Тываның картазында ыңдыг аттар хөй. Ону черле эдип, катап тыва дылга парлаза. Тыва дылга хемнер, черлер аттары орусчуй бээрге, тыва дылга кайы хире салдарлыг болурун өзүп олурар салгал билзе эки. Чээрби бир чүс чылдың эгезинде дыка хөй тыва сөстөр чидип, орус сөстөр ажыглаар апарган, очулдурарындан чалгаараары ол чүве бе азы тыва сөстү билбези бе?

Хүн бүрү ажыглап турар сөстөривисти көрээлиңер: *аренда* (ол англи сөс-түр), *херек кырында тыва дылга хөлөзи, хөлөзилеп* аар дээр. База бир негтереп турар сөстөр: *факты, допустим, коммерсант, кредит, налог, полиция, прокуратура, суд* дээш, оон-даа хөй. Ол сөстөрү анык-өскөн тыва дылга билбес. Олар тыва дылын моон соңгаар канчап баарын билбес, орус дылга эш-өөрү-биле чугаалажып турар. Ол шупту хоорай уруглары. Ол хамаанчок, даргалар, улуг ажылдакчылар орус, тыва сөстөрү холуп чугаалаар апарган: *хорошо, допустим, прости* дээш, баар. Олар тыва дылымга арыг чугаалап көрейин деп медресеп, боданып турар ирги бе.

Тыва чоннун үлегер домактары: «Өгнү орду черге тигер, олурарга одар малы ыраар», «Ажыл кылбаска, аштаар, арга кирбеске, саат дайнавас», «Челелиг бызаа

арган, чевен кижиги самдар». Бир эвес ада-иелер, удуртур даргаларывыс, башкылар, тускай эртемниглер, аныктар, сургуулдар хүнүн бодап олар болзувусса, эрте бурунгу шагдан төрө чонувустун төрзүн дылы — тыва дылывыс чиде бээр.

Амгы үеде тыва дылга хамаарыштыр боттарывыстың иитип-лептер чүүлдеривисти эскербес-дир бис. Албан черлериниң, садыгларның адрестери, чарлалдар, агитация солуннары шупту орус дылда, чижээлээрге, «Прием врача с 9:00 до 10:00 часов», садыгларда «Для Вас, часы работы с 9:00 до 8:00 вечера, обед с часу до двух». Чамдык садыгларда бараанны орустап холуй бижип алган «Мука — ак чиг», а тывалап «Чиг ак далган» дээр. Концерт чарлалын «ДК им.Николая Олзей-оола с 6 часов, стоимость билета 100 рублей» дээр, бир эвес суурда, районда, өске нацияның улузу бар болза, ынчаар бижип болур. Ону кижиги көргөш, хөңнү кудулаар. Ону бижип, чарлап турар улус чүгле акша бодап турары ол-дур.

Чүс-чүс чылдарда дарлалды эртип, харын-даа октябрь революциязының ачызында үжүк-бижик өөренип, эртем-билиг-лиг, бүгү тала-биле сайзыраандыр бис. Школарга чаштарны бир класстан эгелеп орус, тыва шүлүктөрү, тоолдарны, ырларны өөрөдип турган. Бистер арыг тыва дылга чугаалажып, ырлажып, шүлүктөп, харын-даа сурагылыг орус чогаалчыларның чогаалдарын тыва дылга очулдур-гаш, үзүндүлерин улуска клубка көргүзүп турдус.

Тыва кижиги иезиниң төрзүн дылын билбеске, тыва чоннун хоойлу дег сагып чораан чаңылдарын кайын сагып шыдаар деп, тыва дылда чогаалдар, чаңылдарны кым-даа билип шыдавас, тыва дылга эш-өөрү, төрелдери-биле харылзажып шыдавас, чагааны чүгле орус дылга бижиир апар.

Тыва дылдың сайзыралы дээрге-ле, бир дугаарында удуртуп-баштап турар даргалардан, депутаттардан кол хамааржыр. Чүге дээрге олар чонну башкарып турар, оларның айтышкыны, сүмези кол болур.

Суурлар, кожуун төптеринде чарлалдарны, адрестерни тыва дылга бижээш, азарын чедип алыры чугула. Чижээлээрге, «Чечек» аш-чем сады 8 шактан 6 шакка чедир ажылдаар» деп каарга билдингир эвес-тир бе? «Үндүрүг» деп сөс шуут чиктен, орнунга «налог төлээр мен» деп чугаалажып турарлар. Чөмөннөр черлерге кирерге: «Ложка бар бе?» — деп айтырар, «омааш» деп тыва сөзүвүс чок эвес.

Ада-ие ажи-төлүн төрзүн дылыңа өөрөдир эң кол айтырыг. «Ие кижиги орук долгандыр боданыр, ада кижиги өг долгандыр боданыр» деп, бурунгу улустун чугаазы кончуг шын. Ие кижиги ажи-төлүн кижизидер, дыл домакка өөрөдир. А ада кижиги аал-коданы харылаар, ажи-төлү-биле кады ажылдап тургаш, оларны ажылга өөрөдир, дыл домаан сайзырадыр. Улуг улусту хүндүлээр,

оларның баарындан эртпес, чугаалажып турар болза, чугаа-до-маан үзе кирбес.

Бо хүннерде тыва дыл кожуун девискээринде кандыг байдалда деп бодаар силер? Тыва дыл чоннун культуразының демдээ деп билер мен. Культура харылап турар тускай даргалар бар: республиканың культура сайыды, кожууннарда социал политика даргалары болгаш сумуларда база. Бай-Тайга кожуун даргаларының өрээлдериниң аттары, шагы орус дылда бижитинген. Чүгле чаңгыс өрээлде кончуг шын орус, тыва дылда бижээн «Шүүгүнүн эптежилге чери». Тирилелениң 70 чыл оюн чарлап асканы база чүгле орус дылда. Тээли ортумак школада база ыңдыг. Ишти, даштындан эгелээш. Өске кожууннарда кандыг ирги? Ылаңгыя орус хамаатыларлыг кожууннарда ийи дылга болза, дыл сайзыралыңа идиг болур.

Бистер өөренип турувуста, тыва дылдың шактары хөй турган. Орус дылдың өөрөдир шактарын көвүдеткеш, тыва дылга кичээлдерни эвээжеткени тыва дылды ядамык, түрөңги, чевен сөстүг чоннар аразыңа арттырганы ол-дур. Анык-өскөнгө тыва солуннарны, номнарны номчурунга бичии-даа идиг бербес. Олар орус дылга номчуксаар. Ол дугайында чогаалчылар, эртемденнер, башкылар, сургуулдар болгаш өске-даа бижикчилер сагыжы аарып, «Шын» солунга бижип турары сеткилге өөрүнчүг-дур.

Дыл — чаш уругнун угаан-медерелин сайзырадыр, бодаалын ханы харылзааже кириер, бижип өөрөни берзе, чогаадыр, чуруур сонургалдыг болур. Тыва дылывысты өзүп олар салгалдарга арыг, чараш кылдыр өөрөдип, дамчытпас болзувусса, кедизи барып кончуг нарын айтырыгга таваржыр бис, эргим чонум, ада-иелер, удуртур даргаларывыс! Дыл дээрге кандыг-даа нацияның кол ылгалы, мөзү-шынары, чуртталгага харылзажыр чепсээ, культураның өззү болур. Төрзүн дылывыс чок турган болза, аймак-сөөк, тывалар деп чон турбас.

Тыва дыл талазы-биле «Шын» солунга хөй статьяларны бижип турары кончуг шын.

Россияның үндөзүн хоойлузу, Конституциязы 1993 чылда декабрь 12-де күштүг кылдыр бадылаттыңан. Ында 19 дугаар чүүлүнде «Бүгү нацияларның дылы хоойлу мурнунга дең эргелиг» деп бижээн болгаш оларның дылын кызырар талазы-биле айтырыг чок. 26-гы чүүлүнүн 2-ги кезээнде тодаргайы-биле бижээн «Кижиги бүрүзү, аймак-сөөк ылгал чокка, бодунун дылын ажыглаар, кижизиттинер, өөренир болгаш чогаадыкчы ажыглаар».

Тываның үндөзүн хоойлузунда 33 чүүлүнде тыва дылды ажыглаарын, дең эргелиин тодаргайы-биле айткан.

Төрзүн дылывысты хумагалап көрээлиңер!

Октябрь ТАРГЫН.

Бай-Тайга кожуун, Тээли суур.

ЧЕРЛЕР Ц ШИЛИТТИ БЕ?

Шагда-ла са-ны өйүп чоруу-рыым бар. Ол да бийирим туд-чонум-биле үле-сүмележиксеп, бодап алдым. Л-Арыгның бир дуг-лазыңа эге кл-башкылары ча-уругларның улу-лер-биле канчаар-шуурун, хүндүл-үдээрин көрдүм-ла өөрөдип каа-Кижини чажынд-чаар хевирлээр-вусса, уткалыг-чаңылдарывыс-эглир.

Ол-даа ыңды-Чаңылдар дуга-чугаалай берген-нымда, сагыш-се-аар-берге айты-манаа көдүрүксеп, хөөрлерниң ка-тургустунганы, чыд-лери, ужурну канч-гып турарын билер-биле сайгарыксады-зылдан эгелээш, Е-кожууннарда чедир-кожууннун суурла-«дыштаны берген»-леривис кандыг бай-кандыг черлерде-удуп чыдар-дыр, э-көрүңер даан. Өске-нарда кандыгыл? К-үүлөзи-ле дээш онг-каш, кири октапта-эвес-ле болгай.

Шагда улуг улузу-да дыңнаан мен: ч-ган кижини хем аж-ажаавас, удаан киж-шаптыктыг, хөй маш-шуушкан орук белд-чыттырбас, дааш-ш-ден кылыктанып чыд-деп чугаалажып олу-улус. Ужур билбес-лер бо бүгүнү саг-турар деп чүвени-ле чор бис. Оон а-даайларым мындыг-чугаалап чордулар: бөлүк улусту чаңгыс-ажаавас, өскөлерин-чыдып бээр. Ол ы-улуг улус чаныңа аны-чыттырбас, безин чад-ийи кижиги ажилдыр а-га, ужуражы бээр, х-ла дээр чорааннар.

Ынчангаш мону-ле улус-биле сүмөл-келир үе дээш өске-ужурну сагып, өөр-көөр болза эки деп-тур мен. Мен бодум х-кайда шын эвес черле-литтинген болдур, ын-жилер хөй хорап тура-бе деп бодаар-ла киж-мен. Езу-чаңылдар-эрте берген-даа би-черле шаандан тура-улусчу чаңылдарны, ларны сагыыр ужурл-болгай. Ынчангаш н-бо айтырыгга хамаа-тыр номчукчуларны-далдарын дыңнаксад-Ул-

АРАКЧАА-ВЕЛИ

Тожу кожуун, Ий с

Демир-оол, Галина
ЧЫДЫМНАР.

АЖЫЛДАВАЙН ТУРАР БОЛЗА, ПЕНСИЯЗЫН ӨСТҮРЕР

Пенсия хоойлузунда өскерилгелерге дүүштүр 2016 чылдан эгелеп ажилдап турар пенсионерлерниң камгаладыг пенсиязынга болгаш доктаадып каан телевинге индексация кылдырмазды көрдүнгөн. Ол дугайында база пенсияга хамаарышкан өске-даа айтырыглар талазы-биле бурунгу хүн Россияның Пенсия фондузунун Тывада салбырының бажыңыга парлалга конференциязы болуп эрткен. Журналистерге тайылбырны салбырның даргазының оралакчызы Светлана Кенден база хуу учет килдизиниң начальниги Наталья Емашева кылган.

Өскерилге езугаар 2016 чылдың февраль 1-ден пенсия өзүлдөзү 2015 чылдың сентябрь 30-ге чедир ажилдавайн турган пенсионерлерге хамаарыштыр чоруттунар. Ол индексация 4 хуу.

Ажыл берикчилери Пенсия фондузунун хуу учедунче квартал отчедун бээр үезиниң сөөлгү хүнү 2015 чылдың сентябрь 30 болганы-биле хуусааны

ынчаар кызыгаарлаан. Бот-хуузуңда ажилдыг пенсионер кижиге 2015 чылдың декабрь 31-ге чедир Пенсия фондузунда хуу сайгарлыкчы, нотариус азы адвокат кылдыр бүрүткеттинген болза, ол пенсионер ажилдап турар кылдыр санаттынар.

Бир эвес пенсионер ол хуусаа соонда, тодаргайлаарга, 2015 чылдың октябрь 1-ден 2016 чылдың март 31-ге чедир ажилдаарын соксаткан болза, ол дугайында Пенсия фондузунга боду медегеп дыңнадыр. Ажилдавайн барганын шыныдарда, документилерин эккээр база билдиришкенин Пенсия фондузунга кириер эргелиг. Бо таварылгада билдиришкенин кириген айның соонда, пенсионер кижиге келир айдан эгелеп индексациялап каан камгаладыг пенсияны төлөп эгелээр.

Пенсия хоойлужудулгазында өскерилгелер дугайында тодаргай-биле солунун дараазында номеринден номчуп ал болур.

Надежда МОНГУШ.

ЭГИДИП САГЫРЫНЫҢ ОРУУ АЖЫК

Эрткен 2015 чыл бистиң республикада езу-чаңчылдарга тураскааттынып чарлаттынган: Тыва Үндезин культура төвүңе-даа, Тыва Национал музейге-даа, тыва телевидение, солуннар-даа, билдингир эртемденнеривис, чогаалчылары-аңгы-өскөн, чон-биле ужуражып, тайылбыр ажилын кылып, мастер-класстарны эрттирген.

Тываларның онзагай хеп-сыны, аас чогаалы, хөөмей-сыгыды, чүдүлгези болгаш тускай культуразы өске чоннардан ылгалдыг болгаш тыттып келген төөгүзүндөн шоолуг-ла хоорулбаан, чүгле эки талаже сайзырап олурары ада-өгбелериниң езу-чаңчылдарын сагып, үнелеп, хүндүлөп чоруурунда.

Тыва кижиниң ажил-агыянының кол угланышыны — мал ажылы. Ол дээрке көшкүн амыдырал: чазаглап, чайлаглап, күзеглеп, кыштаглап көжери. Чеди чүзүн малы-биле амыдыралы холбашкан болгаш, тыва кижилерниң чуртталгазы онзагай: көшкүн амыдырал-биле чурттаарыңа, көжериңге, тигеринге дүргөн болгаш эптиг ыяш өгүр.

Тиккен өгнү шуурган черден хоора какпас, Дизиредир куткан чаашкын өттүр дүшпес. Төгериكتей тиккен өгдө булуңнар чок, Дөргө чыткаш, удуй бээрке, чылыгы кончуг.

(«Ак өг». Бо Цзюйи, кыдат шүлүкчү. 17 век. Монгуш Кенин-Лопсан. «Тыва чаңчыл». Арын 35.)

Амгы үеде өгнү тургузуу, быжыы, эптии ол-ла хевээр. Өг дээрке чоннун муң-муң чылдар иштинде эдилээн эди-дир. Эдилээн эттери, аяк-савалары чиик болгаш эвээш, алгы-кеш, ыяштан кылган. Көшкүн чоннун дылы, чугаазы кончуг байлак болгаш сайзыраңгай.

Бир элдеп солун чүүл — бистиң Тываның девискээри ийи географтыг куржагының (тайга болгаш ховунун) каттышкан черинде турары. Ынчангаш бүгү делегей чергелиг, камгаламда турар Убса-Нур заповеднигиниң эртемденнери Убса-Нур оргулаажының девискээрин өөренип көрүп, шинчилеп тургаш, Тыва Республиканың онзагай туружунун байдалы-биле элдепиг солун чүүлду эскергеннер. Географтыг куржаглар шак ынчалдыр эдериштир кайда-даа турбайн турар, ол чүгле Тываның девискээринде. Таңды сынындан баткаш, тундра, тайга, холушак зона, хову, ховудан агар элезинге чедир Убса-Нурнун оргулаажыңа чедир улажып чоруй баар, чаңгыс маршрут-биле эртип болур девискээр барын эртемденнер кайгап, элдепсинип сонургааннар.

Бистиң республиканың байлак болгаш ховар бойдузун, төөгүзүн, чонунун тускайлаң езу-

чаңчылдарын шагдан тура шинчилээр дээш, ат-сураглыг-даа, даштыкы чурттардан-даа кымнар сонургап, өөренип турбаан дээр. Оларга Россияның сураглыг эртемденнери Л.Л.Потапов, С.И.Вайнштейн болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Национал музейге хөй чылдар иштинде ажилдап келгеш, эскерип чоруурумга, келген аалчылар республиканың чону-биле ужуражып харылзажыр, бис оларга дыка дузалажыр бис. Оон аңгыда, школа музейлеринге дузалажып, музейниң салбырларын ажыдып чордувус. Ынчан кожуун бүрүзүңе чоннун езулуг езу-чаңчылдарын, төөгү материалдарын чыыр ажилды өөреникчилеринге өөредип чорааш, школа музейлерин ажиткан башкылар эвээш эвес. Оларга Барыын-Хемчик кожуунун №2 школага ажилдап турган Валентина Бегзиевна Монгуш, Эрзинниң Мөрен школазынга ажилдап турган Галина Алексеевна Артына, Өвүр кожуунун Хандагайты ортумаа школазындан Варвара Делгерова Лопсан-Серен, Кызыл хоорайның №5 школазының башкызы Светлана Кыргысевна Монгуш болгаш өске-даа кожууннарга ажилын улуг сонургал-биле үрө-түннелдиг ажилдаар башкылар хамааржыр. Тыва езу-чаңчылдары тарадып, өөредир дээр болза, шинчилеп ажилдарын өөреникчилер боттарыңа кылдырып, сонургалын оттуруп, планнап, материалдарны чыып, бижидер. Бо ажилдың деткимчезиниң түңнели школаның удуртукчуларында. Ындыг удуртукчулар үстүндө адааным школаларның директорлары турду.

Төөгүнү өөренип, үлгерлиг улуг назылыг кижилерни утпас дээр болза, оларның «үүжезин» олардан билип ап, школачы назыйлыг анык истекчилерни өөредип алыры удуртуп турар башкылардан хамааржыр. Тыва өггө төрүттүнгөн, тараа соктап, алгы божалап, бызаа бажы дозуп өскөн, баштай үжүк-бижикке өөрөнгөш келген төрүмелинден салым-чаяанныг чогаалчылары-аңгы С.А.Сарыг-оол, К.-Э.К.Кудажы, М.Б.Кенин-Лопсан төөгүнү, тыва чоннун езу-чаңчылдарын караа-биле көрүп, эскерип чораан болгаш, оларның бижип каан чогаалдары бистиң алдын байлаавыс, төөгүнүң херечилери дээрзин билип, үнелеп, номчуп, өөренип, ажы-төлүвүстү өөредир ужурулуг бис.

Чарлаттынган чылда чаагай чаңчылдары-аңгы эгидериниң оруу ажыттынган, ынчангаш ажилдың уг-шиин улам сайзырадып ажилдаары-аңгы арткан.

Кара-кыс МОНГУШ, Национал музейниң ажилдакчызы, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы.

ЧОНУВУСКА МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим, ынак ававыс, ийи дакпыр кырган-ававыс, угбавыс, чеңгевис, кунчуувус Күнзеңмаа Севилбаевна ХОРБААНЫ сөөлгү оруунче үдешкен, дузалашкан бүгү чонувуска, кижиге бүрүзүңге мөгейип, четтиргенивисти илереттивис.

Шупту ажы-төлүндөн.

Байыр чедиришкенин

Бистиң эңерелдиг, ынак ававыс, кырган-авав чурттаан эжиниң быжыг чөлөңгиижи **Анна Бална КҮЖҮГЕТ** бо хүн 60 харлап турар. Ожук дургуларының ынак авазы өөнүң ээзи-биле бүгү на мал азырап келгеннер. Амгы үеде олар Каа-Хем көлү Көк-Хаак суурда бо чымыштыг ажилын уламчылап

Анна Балдышева — оожум-топтуг аажы-чаңгы холу чөмзиг, чылыг-чымчак чагыг-сөстүг кижиге. Эргивиске юбилейин таварыштыр быжыг кадыкшылдыгын, буян-кежикти, чедиришкенин болгаш өөсеткиливис ханызындан күзевизиан, дараазында бараалгаттывыс:

Алдын, чырык өртемчейге Ажил-ишчи, холу чөмзиг
Амыдырап-чурттаар кылдыр Хүндүткелдиг авайым
Аксым-кежиин чаяап шаңнаан Чүрээм изиг чалыны б
Авам сөңзэ боодал чечек! Шүлүк ырым бараалга

Уругларындан болгаш өөнүң э

Улуг честем, Торгалыг ортумаа школазынга хөй чылдарда башкылап ажилдап чораан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада Николай Могеевич КУУЛАРНЫҢ музур хар харлаанынга

Арын-нүүрлүг, алдар-аттыг, төөгүлүг сен, Алдан артты менди-чаагай ажып келдин, Ужуражып, чолукшужуп, эдеришкен Улус-чоннун алгап-мактап байырлап тур.

Ырда кирген Солчур суурга төрүттүндүн, Ыдык Дус-Даг, Торгалыгга күдээ болдун. Чаш-ла төлдү санга-түңгө өөредип, Чалыларны ажил-ишке хандыкшылтын

Моолдуг хемниң «хөгжүмүңгө» эргеледип, Монгуштарның кодан чуртун ыдыкшыдып, Ажы-төлүң ажы-төлүн чедип алгаш, Ады-хөлүң, арбын малың өстүргөн сен.

Таарымал ховузуңга малың малдап, Дагылгалыг кара суунуң амзап ижип, Чүс-чүс чылда аравыска чорууруңу Чүрээвистиң ханызындан күзевивис!

Чуржузу Шангыш-оол Монгуш КЕНДЕН-ООЛ

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от гр. **Ооржак Кудус-оол Олеговича** о предоставлении земельного участка на праве аренды из земель сельскохозяйственного назначения, с общей площадью 24785 кв.м. (площадь ориентировочная, уточняется по материалам межевания), расположен адресу (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Хемский район, с.Кок-Хаак, местечко Бичи-Ажык с разрешением для ведения личного подсобного хозяйства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 со дня опубликования данной информации администрация Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района Г.А. Куулар.

В администрацию сумона Усть-Буренский Каа-Хемского района поступило заявление от гр. **Тожу Саина Валерьевна** о предоставлении на праве аренды земельного участка из земель населенного пункта, с общей площадью 600 кв.м. (площадь ориентировочная, уточняется по материалам межевания), расположенного по адресу (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хемский район, с.Усть-Бурен, ул.Кр. партизан, д. 64, разрешенное использование - для строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 со дня опубликования данной информации администрация на Усть-Буренский Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Председатель администрации сумона Усть-Буренский С.А.Седи.

НОВАЯ МЕБЕЛЬ ПО 1000 РУБЛЕЙ

столы, прихожие, комоды... Звони 8-903-077-74-74.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалам болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 4588. Номерни парламгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 301018105000000007 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республикасы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткөзүлгө дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1-күрүмү) Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияларга, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.